

własnego wnętrza jako centrum świata, gdyż to prowadzi do nadmiernej koncentracji na sobie i blokuje rozwój. Wychowankowi pozostaje wtedy jedynie „krzeselko smutku”, które musi nieustannie przedstawiać w pogodni za przemijającym urokiem zachodzącego słońca.²⁶ Z drugiej strony odpowiedzialny wychowawca wyjaśnia, że opuszczenie własnej planety ma sens, o ile prowadzi do zbudowania

takich więzi, jakie symbolizuje Mały Książę. Są to więzi oparte na miłości odpowiedzialnej, cierplivej, pożytecznej, wiernej aż do heroizmu. Bez takich więzi życie jest pasmem rozczarowań i umieraniem tego, co w nas najbardziej szlachetne. Natomiast pójście drogą miłości – drogą trudną i mniej uczęszczaną – umożliwi zrozumienie tajemnicy człowieka oraz doświadczenie zaskakującej radości.

²⁶ A. de Saint-Exupéry, *Mały Książę*, IW Pax, Warszawa 1994, s. 23-24.

Aneta Sylwia Baranowska

Agresja wśród dziewcząt

Współcześnie obserwujemy u dziewcząt wzrost zachowań agresywnych, czyli „wszelkich działań (fizycznych lub słownych), których celem jest wyrządzenie krzywdy fizycznej lub psychicznej – rzeczywistej lub symbolicznej – jakiejś osobie lub czemuś, co ją zastępuje”¹. Janusz Czapiński² określił dziewczęta 16-18-letnie pokoleniem „T” lub „żeńskim tsunami”, stwierdzając w ich zachowaniu, na podstawie badań własnych, znaczącą w porównaniu z latami poprzednimi intensyfikację objawów demoralizacji, głównie uzależnienia od narkotyków i alkoholu oraz zachowań brutalnych. Wzrost czynów agresywnych u nastolatków potwierdzają również statystyki policyjne.

Wynika z nich, że na przestrzeni lat 1999-2010 o:

- 169% wzrosła liczba adolescentek do 16 roku życia – podejrzanych o bójki i pobicia, podczas gdy intensyfikacja liczby chłopców podejrzanych o te same czyny wyniosła 55%,

- ponad 176% zwiększyła się liczba dziewcząt do 16 roku życia – podejrzanych o niszczenie i uszkodzenie mienia, podczas gdy wzrost liczby chłopców w tej kategorii wyniósł 38,3%,

- 61% zintensyfikowała się liczba dziewcząt do 16 roku życia – podejrzanych o spowodowanie uszczerbku na zdrowiu, podczas gdy wzrost liczby chłopców w tej kategorii wyniósł 20%.

¹ W. Szewczuk, *Słownik psychologiczny*, Warszawa 1985, s. 18.

² M. Toeplitz, M. Winiewski, *Czy dziewczęta stają się coraz bardziej agresywne? Próba metaanalizy badań z lat 1997-2011*, [w:] *Agresja, Socjalizacja, Edukacja*, red. H.J. Grzegolowska-Klarkowska, Warszawa 2012, s. 120.

Podobne tendencje można zaobserwować u adolescentek w wieku 17-20 lat. O 16%, zwiększyła się liczba kobiet podejrzanych o wyrządzenie uszczerbku na zdrowiu, podczas gdy liczba mężczyzn podejrzanych o ten czyn zmalała o 14,9%. O 34,5% zintensyfikowała się liczba kobiet podejrzanych o udział w bójce i pobiciu, natomiast w przypadku mężczyzn wzrost ten wyniósł zaledwie 0,3%³.

Warto nadmienić, że brutalność dziewcząt oraz popełnianie przez nie gwałtownych, typowych dla populacji męskiej przestępstw potwierdzają również doniesienia medialne⁴. Należy zaznaczyć, iż media chętniej opisują przypadki agresji dokonywane przez dziewczynki niż przez ich rówieśników płci przeciwnej⁵. Zdaniem Dagmary Woźniakowskiej-Fajst⁶ wynika to z faktu, że nastoletnia przestępczyni łamie dwa stereotypy: „porządnej kobiety” i „posłusznego dziecka”. Z kolei Iza Desperak⁷ zauważa, że media w opisywaniu i traktowaniu przestępczości kobiet i dziewcząt stosują podwójny standard. Jej zdaniem agresja mężczyzn jest akceptowana, uważa się ją za cechę pożądaną. Występowanie agresji u kobiet postrzega się natomiast jako sprzeczne z ich naturą. Dlatego też kobieta (dziewczynka) w kontekście stosowania agresji fizycznej – o ile nie stanowi jej ofiarę – jest ukazywana jako oderwana od swej natury i niekobieca, niehonorowa, kierująca się rozumem oraz wyrachowaniem.

Agresja dziewcząt w szkole – charakterystyka zjawiska

Dziewczęta przejawiają zachowania agresywne przede wszystkim w szkole, ponieważ miejsce to stanowi znaczącą przestrzeń ich aktywności. Adolescentki najczęściej stosują aktywną agresję psychiczną, określaną także mianem agresji w białych rękawiczkach. Zaliczają się do niej następujące zachowania: straszenie, terroryzowanie, nadmierna kontrola, wzbudzanie poczucia winy, sprzeczne wymagania i komunikaty, nieposzanowanie godności osobistej i prywatności, niszczenie własności, wyłączenie, wykorzystywanie, grożenie. Egzemplifikacją tego rodzaju krzywdzenia psychicznego jest również szantaż emocjonalny, który służy wymuszeniu podległości pod groźbą konsekwencji uderzających w podstawy wzajemnej relacji⁸. Najczęstszą stosowaną formą aktywnej agresji psychicznej jest jednak degradacja werbalna, czyli niszczenie słowem, a więc wyzywanie, upokarzanie, poniżanie. Przedmiotem napaści słownej dokonywanej przez dziewczęta w okresie adolescencji najczęściej bywa wygląd rówieśnika, jego inteligencja oraz umiejętności⁹. Susan Forward¹⁰ wyróżniła dwa rodzaje słownych tyranów: tych, którzy atakują swoje ofiary bezpośrednio, otwarcie, mówiąc im wprost co o nich myślą oraz tych wyrafinowanych, których cechuje uszczypliwość, sarkazm czy subtelne

³ <http://www.statystyka.policja.pl/st/informacje/57720,Przestepczosc-mlodych-ludzi-zwiazana-z-agresja.html> [dostęp: 24.11.2015r.].

⁴ K. Biel, *Przestępczość dziewcząt*, Kraków 2009, s. 10.

⁵ D. Woźniakowska-Fajst, *Nieletnie, niebezpieczne, niegrzeczne, niegroźne?*, Warszawa 2010, s. 67.

⁶ Tamże, s. 70.

⁷ I. Desperak, *Złe dziewczynki i potworne kobiety – dlaczego media lubią je tak przedstawiać?*, [w:] *Zachowania dewiacyjne dziewcząt i kobiet*, red. I. Pospiszył, R. Szczepanik, Łódź 2007, s. 46-48.

⁸ S. Forward, D. Frazier, *Szantaż emocjonalny. Jak się obronić przed manipulacją i wykorzystaniem*, tłum: M. Majchrzak, Gdańsk 1999, s. 12.

⁹ S. Forward, *Toksyczni rodzice*, tłum: R. Grażyński, Warszawa 1992, s. 75.

¹⁰ Tamże, s. 73-74.

upokorzenia. W przypadku dziewcząt mamy do czynienia z obydwojema typami słownej tyranii.

Dziewczęta coraz częściej zakładają także szkolne podkultury, związane z nieformalną strukturą placówki oświatowej, czyli z tzw. „drugim życiem” w szkole, polegającym na „tworzeniu utrudnień adaptacyjnych do warunków szkolnych młodszym kolegom”¹¹.

Dziewczęta znęcające się nad swoimi rówieśnikami nie działają w pojedynkę – łączą się w kilkuosobowe, destrukcyjne grupy, ponieważ obecność innych osób powoduje, że czują się one w mniejszym stopniu osobiście odpowiedzialne za swoje czyny i mniej obawiają się przez to negatywnych konsekwencji swojego postępowania. Na czele tych grup stoi charyzmatyczna przywódczyni, dobrze zbudowana, wyróżniająca się z tłumu, budząca w całej szkole respekt¹².

Zachowania prześladowczyń są starannie przemyślane i zorganizowane. Zanim upatrzą sobie osobę (w przeważających przypadkach dziewczynkę) nad którą będą się znęcać minie trochę czasu, ponieważ nie może się stać nią przypadkowa uczennica. Ofiarami nieformalnej obrzędowości szkolnej bywają zazwyczaj młodsze dziewczęta, słabsze, niestawiające oporu, dające się łatwo zastraszyć¹³. Niejednokrotnie zostają nimi także zdolne uczennice. Sprawczynie agresji w tym przypadku albo zazdroszczą im bardzo dobrych wyników w nauce albo drażni ich to, że osoby te za nadto wyróżniają się na tle klasy, złożonej z przeciętnie uczących się jednostek¹⁴.

Dziewczęta znęcające się nad szkolnymi rówieśnikami działają w bardzo przebiegły i wyrafinowany sposób. Patrząc na poniższe formy ich znęcania się nad koleżankami, aż trudno uwierzyć do czego mogą być zdolne dzisiejsze adolescentki. Tępienie ofiar przybiera bowiem postać:

- „pomazania” – zmuszania ofiary do smarowania się moczem,
- „odmulania mózgu” – wkładania głowy do muszli klozetowej i splukiwanie wody,
- „posyłki na czas” – zmuszanie do robienia zakupów w określonym czasie,
- zmuszania do całowania stóp i innych części ciała, jako symbol posłuszeństwa i poddaństwa,
- zmuszania do wygłaszania lub odśpiewania odpowiednich tekstów lub hymnów przed portretami znanych postaci historycznych i polityków¹⁵,
- zabierania śniadań, piórników, plecaków itp.,
- niedopuszczenia „w potrzebie” do toalety,
- mierzenia zapalką boiska,
- zamiatania korytarza piórkiem,
- zakładania „worków pokutnych”,
- wiązania, kneblowania¹⁶.

Przyczyny agresji u dziewcząt

Dziewczęta tłumaczą swoje agresywne zachowanie chęcią zaimponowania i zdobycia uznania kolegów i koleżanek, potrzebą dominacji i próbą podporządkowania sobie innych, możliwością stania się kimś ważnym w szkole, chęcią dobrej zabawy

¹¹ C. Cekiera, T. Sołtysiak, „Dręczenie kotów” – szkolne zwyczaje czy zwichnięta samorealizacja uczniów klas starszych w szkołach ponadpodstawowych, [w:] *Podkultury młodzieżowe w środowisku szkolnym i pozaszkolnym*, red. S. Kawula, H. Machela, Toruń 2005, s. 81.

¹² S. Kawula, *Agresja a dysonans społeczny. Między przemocą a syntonią* Vi' szkole [w:] *Podkultury młodzieżowe w środowisku szkolnym i pozaszkolnym*, red. S. Kawula, H. Machela, Toruń 2005, s. 27.

¹³ G. Rowiński, *Socjologiczno-psychologiczna analiza grup wyznaniowych i subkultur w Polsce: podkultury i nowe ruchy religijne w Polsce*, Warszawa 2004, s. 82.

¹⁴ M. Jędrzejewski, *Subkultury a przemoc*, Warszawa 2005, s. 140.

¹⁵ S. Kawula, dz. cyt., s. 23.

¹⁶ C. Cekiera, T. Sołtysiak, dz. cyt., s. 84.

czy zdobycia pieniędzy. Agresorki podkreślają ponadto, że często same były wcześniej szykanowane i teraz poprzez znęcanie się nad innym próbują rekompensować sobie doznane przed laty krzywdy¹⁷.

Duży wpływ na agresję dziewcząt wywiera również ich rodzina. Do czynników zwiększających możliwość wystąpienia zachowań agresywnych u dziewcząt tkwiących w systemie rodzinnym adolescentek należy: psychopatologia rodziców z obecnością zaburzeń afektywnych i innych zaburzeń psychicznych, nadużywanie alkoholu i innych substancji chemicznych, niedostateczna opieka ze strony rodziców/opiekunów, nieprawidłowa komunikacja, rozwód lub separacja w rodzinie, śmierć bliskiego członka rodziny, częste przeprowadzki do innego miejsca zamieszkania, nadmierne lub bardzo zaniżone oczekiwania ze strony rodziców/opiekunów, narodziny rodzeństwa i będące tego implikacją skupienie uwagi rodziców na nowym członku rodziny. Znaczącą rolę odgrywają nieprawidłowe postawy rodzicielskie, przede wszystkim nadmierne kontrolująca, która w największym stopniu stymuluje agresywność dziewcząt objawiającą się w: agresji słownej, podejrzliwości, urazie, negatywizmie, drażliwości¹⁸.

Omawiając wpływ środowiska rodzinnego na zachowania agresywne dziewcząt należy zwrócić również uwagę na zjawisko „przechodzenia” agresji z pokolenia na pokolenie, które polega na tym, że dorastający człowiek powiela krzywdzące zachowania, których doświadcza w domu. Dlaczego tak się dzieje?

Dużą rolę odgrywa tu mechanizm modelowania. Dziewczęta w nieświadomy sposób przyswajają sobie zachowania i postawy swoich opiekunów. Już samo spostrzeganie tak bardzo znaczących dla dzieci osób, jakimi są rodzice sprawia, że upodobniają się one do nich, czyli są skłonne do powtarzania zachowań przejawianych przez osoby obserwowane¹⁹. Przechodzenie agresji z pokolenia na pokolenie może potwierdzać teoria różnicowanych powiązań, która mówi, że w życiu dziewcząt i kobiet wykazujących zachowania agresywne dochodziło wcześniej do obserwowania antyspołecznych czynów u swoich bliskich²⁰.

Powtarzanie agresywnych zachowań przejawianych przez rodziców może mieć na celu także chęć emocjonalnego odreagowania trudności przeżywanych w domu rodzinnych. Innym powodem stosowania wobec rówieśników agresji może być pragnienie dzielenia z kimś cierpienia. Ofiarom krzywdzenia w rodzinie może zależeć na tym, aby inne osoby również czuły to, co one muszą codziennie przeżywać w środowisku rodzinnym. W ten sposób są również przekonane o tym, że nie tylko im dzieje się krzywda²¹.

Badania z obszaru teorii przywiązania wskazują na związek tendencji do zachowań agresywnych u dzieci i młodzieży z pozabezpiecznymi wzorcami przywiązania ukształtowanymi we wczesnym dzieciństwie. Oznacza to, że nawiązanie unikowego lub ambiwalentnego stylu przywiązania stanowi czynnik ryzyka wystąpienia w okresie dorastania zachowań agresywnych²².

¹⁷ Tamże, s. 88.

¹⁸ A. Siudem, *Agresja dziewcząt w okresie dorastania*, [w:] *Agresja w szkole. Spojrzenie wieloaspektowe*, red. A. Rejzner, Warszawa 2004, s. 76.

¹⁹ D. G. Dutton, *Przemoc w rodzinie*, tłum: P. Kołyszko, Warszawa 2001, s. 129.

²⁰ D. Woźniakowska-Fajst, dz. cyt., s. 365.

²¹ S. D. Herzberger, *Przemoc domowa. Perspektywa psychologiczna*, tłum: E. Bielawska-Batorowicz, Warszawa 2002, s. 65.

²² M. Stawicka, M. Polaszewska-Nicke, *Jakość przywiązania w etiologii zachowań agresywnych*, [w:] *Przestępczość nieletnich*, red. B. Gulla, M. Wysocka-Pleczyk, Kraków 2009, s. 154.

Brutalne zachowania dziewcząt mogą mieć także związek z równym traktowaniem dzieci w rodzinie. W świetle tej teorii, określanej mianem władzy-kontroli dziewczęta na skutek większej swobody otrzymywanej od rodziców mają więcej okazji do podejmowania zachowań agresywnych²³.

Teoretycy i badacze zajmujący się kwestią agresji szkolnej podkreślają także, że przyczynkiem agresywnych zachowań dziewcząt może stać się autorytarny styl kierowania klasą wykorzystywany przez edukatorów. Choć już od kilkunastu lat w polskich szkołach przejawianie agresji fizycznej wobec uczniów przez nauczycieli jest zabronione, to jednak duża liczba uczących nadal stosuje wobec swoich podopiecznych agresję werbalną: reaguje krzykiem, przezywa, krytykuje uczniów, wyśmiewa ich odpowiedzi, poniża, w arogancki sposób wyraża swoją opinię. W literaturze przedmiotu podkreśla się niejednokrotnie, że edukatorzy wybierają taki styl pracy wychowawczej na skutek niepowodzeń dydaktyczno-wychowawczych, których wcześniej doświadczyli. Niestety ten trudny do wyeliminowania w późniejszym czasie sposób postępowania z dziećmi przyczynia się do narastania niepokojących zachowań u młodzieży, w tym także u dziewcząt²⁴.

Wpływ na agresywność dziewcząt mają również przemiany kulturowe w postrzeganiu i kształtowaniu roli kobiety i mężczyzny. Począwszy od lat 70. XX wieku zmienia się tradycyjny stereotyp kobiety. W jego miejsce pojawia się nowoczesny, zawierający w sobie cechy typowe dla stereotypu męskiego

– ambicję, przebojowość, przedsiębiorczość, pewność siebie, a także agresywność²⁵.

Występowanie stosunkowo niewielkiej różnicy w nasileniu i symptomach agresywności może być również rozumiane jako zjawisko uniseksu, czyli zacieranie się różnic płciowych, spowodowanych zanikaniem ekstremalnych cech kobiecych i męskich²⁶.

Analizując czynniki intensyfikujące ryzyko przejawiania agresywnych zachowań przez adolescentki, należy także zwrócić uwagę na oddziaływanie mass mediów, zwłaszcza Internetu. Środki masowego przekazu powodują rozpowszechnianie się u młodzieży heterogenizacji i relatywizacji norm etycznych, obyczajowych, wzorców życia oraz wywołują u niej zaburzony ogląd świata aksjologiczno-normatywnego. W mediach nie brakuje scen pełnych przemocy i agresji. Widoczne one są w reklamach, filmach, serialach, w bajkach, w grach komputerowych²⁷. Analizując wpływ mediów na zachowania agresywne dziewcząt można się odwołać do teorii społecznego uczenia się, w świetle której skłonności do agresji nabywa się poprzez jej obserwowanie (np. właśnie w mediach)²⁸.

Przejawianie agresywnych zachowań przez dziewczęta koreluje ze zmianami i problemami charakterystycznymi dla okresu adolescencji. Nie ulega bowiem wątpliwości, że ten etap jest jedną z najtrudniejszych faz rozwojowych w życiu człowieka. W tym czasie dokonują się ważne przemiany dotyczące anatomii i fizjologii organizmu, prowadzące do osiągnięcia zdolności do prokreacji w wymiarze

²³ D. Woźniakowska-Fajst, dz. cyt., s. 364.

²⁴ M. Jędrzejewski, dz. cyt., s. 139.

²⁵ E. Mandall, za: M. Toeplitz, M. Winiewski, dz. cyt., s. 119.

²⁶ A. Siudem, dz. cyt., s. 69.

²⁷ Z. Tyszką, za: A. Czabański, *Profilaktyka postsuicydalna dla młodzieży i jej rodzin*, Poznań 2009, s. 22.

²⁸ A. Siudem, dz. cyt., s. 70.

biologicznym. Zachodzą też istotne zmiany psychiki nastolatków w sferze poznawczej, emocjonalno-motywacyjnej i społecznej²⁹, stając się źródłem: zmienności nastrojów, wzmożonej ekspresji uczuć, konfliktowości, wybuchowości, arogancji, buntowniczości, lekceważenia autorytetów, depresji, euforii. Sprzyjają także kategorycznym sądom i ocenom, nadmiernemu krytykowaniu postaw ludzi, co przejawia się buntem przeciw dorosłym, demonstrowaniem wrogości, brakiem zrozumienia społecznego, niechęcią do opinii społeczną itp. Okres adolescencji to również czas wzmożonej aktywności, eksperymentowania i eksploracji, w którym pojawiają się nowe potrzeby, cele do osiągnięcia³⁰ oraz zadania rozwojowe, takie jak:

- osiągnięcie nowych, bardziej dojrzałych więzi z rówieśnikami obojga płci,
- ukształtowanie roli męskiej lub kobiecej,
- akceptacja swojego wyglądu i skuteczne posługiwanie się własnym ciałem,
- osiągnięcie niezależności uczuciowej od rodziców i innych osób dorosłych,
- przygotowanie do małżeństwa i życia w rodzinie,
- przygotowanie do kariery zawodowej,
- rozwijanie ideologii,
- dążenie i osiągnięcie postępowania odpowiedzialnego społecznie³¹.

Najważniejszym, a zarazem najtrudniejszym zadaniem rozwojowym okresu adolescencji jest jednak określenie własnej tożsamości, czyli „świadomości własnej spójności w czasie i przestrzeni, w różnych okresach życia, w sytuacjach społecznych i pełnionych rolach, a także świadomości własnej odrębności, indywidualności, niepowtarzalności”³².

Formowanie się tożsamości bywa osadzone w określonym kontekście społeczno-kulturowym. Oznacza to, że zewsząd młody człowiek jest poddawany naciskom ze strony dorosłych, rówieśników czy mass mediów, niekiedy wręcz zmuszany przez nich do dokonywania określonych wyborów, co wiąże się z kolei z ryzykiem popełnienia różnych błędów życiowych³³. Cały ten proces może więc powodować uczucia pustki i chaosu moralnego, poczucie zagubienia, niepewności i dezorientacji co do tego, co jest właściwe a co nie. Jednostka poszukująca swej tożsamości napotyka wiele trudności, które wynikają przede wszystkim z dokonujących się w szybkim tempie procesów cywilizacyjnych, generujących wiele zagrożeń³⁴. Doświadczane problemy wymagają od jednostek zastosowania adekwatnych strategii radzenia sobie w walce z trudnościami, mających na celu przywrócenie stanu naruszonej równowagi życiowej. Zdaniem Richarda Lazarusa³⁵ kluczowa w procesie radzenia sobie z problemami jest ich pierwotna ocena

²⁹ H. Liberska, *Poszukiwanie sensu życia przez młodzież*, „Edukacja Humanistyczna” 2007 nr 32, s. 77.

³⁰ A. Siudem, dz. cyt., s. 74.

³¹ R. Huvighurts, za: R. Leppert, *Młodzież – świat przeżywany i tożsamość*, Kraków 2004, s. 90.

³² M. Jarymowicz, T. Szustowa, *Poczucie własnej tożsamości – źródła i funkcje regulacyjne*, [w:] *Osobowość a społeczne zachowanie się ludzi*, red. J. Reykowski, Warszawa 1980, s. 76.

³³ M. Bardziejewska, dz. cyt., s. 347.

³⁴ T. Klutz, *Problemy wieku adolescencji w okresie zmian społecznych*, „Wychowanie na co dzień”, 2011 nr 9, s. 14-15.

³⁵ R. Lazarus, za: K. Dziuba – Owsianka, *Psychologiczne aspekty radzenia sobie ze stresem w sytuacji trudnej* [w:] *Pomoc dziecku i rodzinie w sytuacji kryzysowej. Teoria, historia, praktyka*, red. I. Kurlak, A. Gretkowski, Sandomierz 2008, s. 84.

ukierunkowana na rozpoznanie znaczenia danej sytuacji dla człowieka. Jeżeli zaistniałe zdarzenie zostanie odebrane jako zagrożenie, strata, krzywda lub wyzwanie, jednostki podejmują wysiłki zmierzające do poradzenia sobie z napotkaną trudnością. Jedne wybierają konstruktywne sposoby rozwiązania zaistniałego problemu, wywołując zmiany w swych działaniach, inne nie potrafiąc przezwyciężyć powstałych trudności podejmują czynności prowadzące w konsekwencji do dezorganizacji działania i destrukcji, których egzemplifikacją są właśnie agresywne zachowania³⁶.

Przeciwdziałanie agresji dziewcząt w szkole

W związku z tym, że agresja wśród dziewcząt stanowi groźne, wykazujące tendencję wzrostową zjawisko, bardzo ważne jest zapobieganie jej, a w przypadku gdy pojawi się – ograniczenie negatywnych skutków z niej wynikających. Działania te powinny zostać podjęte zarówno w domu rodzinnym dziewcząt, jak i w szkole jako instytucji wspierającej funkcję opiekuńczo-wychowawczą rodziny. W związku z tym szkoła powinna konstruować własne programy przeciwdziałania agresji, jasno określające ramy, w których odbywać się może zapobieganie i interwencja w sytuacjach występowania agresji. Proces tworzenia programu powinien zawierać kilka elementów, takich jak: podnoszenie świadomości zjawiska agresji, mierzenie jej pozo-

mu w szkole i w klasie np. za pomocą anonimowego kwestionariusza ankiety skierowanego do uczniów, budowanie planu, interwencje oraz ewaluację³⁷.

Wychowawcy klas, nauczyciele (w tym także religii), pedagodzy powinni w ramach lekcji wychowawczych systematycznie prowadzić zajęcia dotyczące agresji. W ich trakcie kluczowe musi się stać zwiększanie świadomości uczniów dotyczących różnych aspektów związanych z zachowaniami agresywnymi, prezentowanie postaw wobec czynów agresywnych, wspieranie rozwoju emocjonalnego, moralnego i umiejętności społecznych uczniów sprzyjających bardziej prospołecznym działaniom. Edukatorzy powinni omawiać z uczniami treści dotyczące pojęć agresji i przemocy, mechanizmów ich powstawania, przyczyn czynów agresywnych i ich konsekwencji, położenia ofiar agresji werbalnej i fizycznej, a także sposobów radzenia sobie z własnymi emocjami, napięciami³⁸. Istotna jest przede wszystkim nauka konstruktywnych sposobów rozwiązywania konfliktów: sztuki mediacji, argumentowania, negocjacji³⁹.

Działania profilaktyczne powinny obejmować także promowanie pozytywnych wzorców zachowań, dlatego tak ważne wydaje się zapoznanie młodzieży z podstawowymi informacjami dotyczącymi planowania i organizacji czasu wolnego⁴⁰. Należy także pamiętać o tym, aby zagospodarować czas młodzieży, zwłaszcza tej pochodzącej z dysfunkcyjnych rodzin, dodatkowymi zajęciami pozalekcyjnymi.

³⁶ Tamże, s. 83.

³⁷ J. Kołodziejczyk, *Agresja i przemoc w szkole. Konstruowanie programu przeciwdziałania agresji i przemocy w szkole*, Kraków 2004, s. 17.

³⁸ Tamże, s. 72.

³⁹ D. Woźniakowska-Fajst, dz. cyt., s. 368.

⁴⁰ S. Kawula, *Współczesne subkultury młodzieżowe: pomiędzy porządkiem a kontestacją*, „Ruch Pedagogiczny”, 2006 nr 5-6, s. 25.

Janina Mówińska i Tadeusz Wentland⁴¹ postulują natomiast o podjęcie działań wychodzących naprzeciw potrzebom uczniów, a jednocześnie pozytywnie ukierunkowujących ich aktywność. Za ich egzemplifikację można wskazać: muzykoterapię, udostępnianie uczniom w trakcie przerw sali gimnastycznej i sprzętu sportowego, tworzenie dzienniczków nawet tych najmniejszych osiągnięć oraz skrzynek żali, do których uczniowie wrzucaliby listy zawierające ich osobiste uwagi, pretensje czy opis przeżywanych problemów. Metody te mają pomóc uczniom przede wszystkim w rozładowaniu napięcia nerwowego i agresji oraz w wyrażaniu własnych emocji, przeżyć.

Oczywiście działania dotyczące agresji nie powinny się ograniczać tylko i wyłącznie do jej zapobiegania, ale także powinny przyjąć formę prewencji II stopnia, czyli interwencji terapeutycznej wobec sprawczyń przemocy. Istotne jest więc konstruowanie programów nastawionych na korektę zachowania czy uczących technik relaksacyjnych. Inną strategią w tego typu działaniach może stać się kierowanie agresywnych nastolatków do grup, których członkowie pomagają sobie nawzajem w zmienianiu postępowania wobec innych osób⁴².

Bibliografia

- Bardziejewska M., *Okres dorastania. Jak rozpoznać potencjał nastolatków?*, [w:] *Psychologiczne portrety człowieka*, red. A. Brzezińska, Poznań 2008.
- Biel K., *Przestępczość dziewcząt*, Kraków 2009.
- Cekiera C., Sołtysiak T., „*Dręczenie kotów*” – szkolne zwyczaje czy zwichnięta samorealizacja uczniów klas starszych w szkołach ponadpodstawowych, [w:] *Podkultury młodzieżowe w środowisku szkolnym i pozaszkolnym*, red. S. Kawula, H. Machela, Toruń 2005.
- Czabański A., *Profilaktyka postsuicydalna dla młodzieży i jej rodzin*, Poznań 2009.
- Desperak I., *Złe dziewczynki i potworne kobiety – dlaczego media lubią je tak przedstawiać?*, [w:] *Zachowania dewiacyjne dziewcząt i kobiet*, red. I. Pospiszyl, R. Szczepanik, Łódź 2007.
- Dutton D. G., *Przemoc w rodzinie*, tłum: P. Kołyszko, Warszawa 2001.
- Dziuba–Owsianka K., *Psychologiczne aspekty radzenia sobie ze stresem w sytuacji trudnej*, [w:] *Pomoc dziecku i rodzinie w sytuacji kryzysowej. Teoria, historia, praktyka*, red. I. Kurlak, A. Gretkowski, Sandomierz 2008.
- Forward S., Frazier D., *Szantaż emocjonalny. Jak się obronić przed manipulacją i wykorzystaniem*, tłum: M. Majchrzak, Gdańsk 1999.
- Forward S., *Toksyczni rodzice*, tłum: R. Grażyński, Warszawa 1992.
- Herzberger S. D., *Przemoc domowa. Perspektywa psychologiczna*, tłum: E. Bielawska-Batorowicz, Warszawa 2002.
- <http://www.statystyka.policja.pl/st/informacje/57720,Przestepczosc-mlodych-ludzi-zwiazana-z-agresja.html> [dostęp: 24.11.2015r.].
- Jarymowicz M., Szustowa T., *Poczucie własnej tożsamości – źródła i funkcje regulacyjne*, [w:] *Osobowość a społeczne zachowanie się ludzi*, red. J. Reykowski, Warszawa 1980.
- Jędrzejewski M., *Subkultury a przemoc*, Warszawa 2005.

⁴¹ J. Mówińska, T. Wentland, *Stan świadomości gdańskich środowisk szkolnych na temat funkcjonowania podkultur młodzieżowych*, [w:] *Podkultury młodzieżowe w środowisku szkolnym i pozaszkolnym*, red. S. Kawula, H. Machela, Toruń, 2005, s. 100.

⁴² S. D. Herzberger, dz. cyt., s. 190-193.

- Kawula S., *Agresja a dysonans społeczny. Między przemocą a syntonią w szkole*, [w:] *Podkultury młodzieżowe w środowisku szkolnym i pozaszkolnym*, red. S. Kawula, H. Machela, Toruń 2005.
- Kawula S., *Współczesne subkultury młodzieżowe: pomiędzy porządkiem a kontestacją*, „Ruch Pedagogiczny”, 2006 nr 5-6.
- Klutz T., *Problemy wieku adolescencji w okresie zmian społecznych*, „Wychowanie na co dzień”, 2011 nr 9.
- Kołodziejczyk J., *Agresja i przemoc w szkole. Konstruowanie programu przeciwdziałania agresji i przemocy w szkole*, Kraków 2004.
- Leppert R., *Młodzież – świat przeżywany i tożsamość*, Kraków 2004.
- Liberska H., *Poszukiwanie sensu życia przez młodzież*, „Edukacja Humanistyczna” 2007 nr 32.
- Mówińska J., Wentland T., *Stan świadomości gdańskich środowisk szkolnych na temat funkcjonowania podkultur młodzieżowych*, [w:] *Podkultury młodzieżowe w środowisku szkolnym i pozaszkolnym*, red. S. Kawula, H. Machela, Toruń 2005.
- Rowiński G., *Socjologiczno-psychologiczna analiza grup wyznaniowych i subkultur w Polsce: podkultury i nowe ruchy religijne w Polsce*, Warszawa 2004.
- Siudem A., *Agresja dziewcząt w okresie dorastania*, [w:] *Agresja w szkole. Spojrzenie wieloaspektowe*, red. A. Rejzner, Warszawa 2004.
- Stawicka M., Polaszewska-Nicke M., *Jakość przywiązania w etiologii zachowań agresywnych*, [w:] *Przestępczość nieletnich*, red. B. Gulla, M. Wysocka-Pleczyk, Kraków 2009.
- Szewczuk W., *Słownik psychologiczny*, Warszawa 1985.
- Toeplitz M., Winiewski M., *Czy dziewczęta stają się coraz bardziej agresywne? Próba meta-analizy badań z lat 1997-2011*, [w:] *Agresja, Socjalizacja, Edukacja*, red. H.J. Grzegolowska-Klarkowska, Warszawa 2012.
- Woźniakowska-Fajst D., *Nieletnie, niebezpieczne, niegrzeczne, niegroźne?*, Warszawa 2010.

Aneta Baranowska – pedagog, interwent kryzysowy, tutor, doktorantka na Wydziale Studiów Edukacyjnych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.